

Αρχμ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ Ι. ΣΥΝΟΔΟΥ -
ΙΕΡΟΚΗΡΥΚΑΣ Ι. ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΗΛΕΙΑΣ - Δρ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ ΤΟΥ Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ Σχόλια στόν Λόγο του στήν Πνύκα (8.11.1838)

Α΄ Εισαγωγικά

Γιὰ τόν ἀγορητή τῆς Ὀμιλίας, μέ τίν ὁποία ἀσχολούμαστε στό παρόν, τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἐκ περισσοῦ νά ἀναφέρουμε βιογραφικά καί ἄλλα ἱστορικά στοιχεῖα, ἀφοῦ εἶναι γνωστός σέ ὅλους¹. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στή συνείδηση τοῦ λαοῦ μας, ἥδη ἀπό τά χρόνια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ἔχει καθιερωθεῖ ὡς ὁ Ἀρχιστράτηγος καί ὁ κατ' ἐξοχίαν ἐκφραστής τοῦ Ἀγώνα. Αὐτό πού ἔχει σημασία νά τονισθεῖ αὐτή τή

¹ Ἐνδεικτικῶς περί αὐτοῦ βλ. τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἴδιου ἡτοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπό τά 1770 ἕως τά 1836*, Ἀθήνησι 1846, καί τίς μεταγενέστερες ἐκδόσεις, καθὼς καί τά ἄλλα Ἀπομνημονεύματα καί ἱστορικά ἔργα τῆς ἐποχῆς, ὅπως τῶν Κ. Δελιγιάννη, Μ. Οἰκονόμου, Θ. Ρηγοπούλου, Ν. Σπυλιάνου, Σ. Τρικουπί, Ἰ. Φιλίμονος, Α. Φραντζῆ, Φ. Χρυσανθοπούλου-Φωτάκου καί τοῦ Α. Γούδα. Βλ. ἐπίσης, μεταξύ ἄλλων, τά βοηθήματα Γ. Βλαχογιάννη, *Τά ἀνέκδοτα τοῦ Καραϊσκάκη καί τοῦ Κολοκοτρώνη. Ἀνέκδοτα-Γνωμικά-Περίεργα*, ἐν Ἀθήναις 1922, τοῦ ἴδιου, *Κλέφτες τοῦ Μοριά. Μελέτη ἱστορική ἀπό νέας πηγῆς βγαλένη 1715-1820*, Ἀθήνα 1935, Τ. Γριτσοπούλου, «Τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη», στοῦ ἴδιου, *Ἱστορικά Μελετήματα περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Β΄, Ἀθήνα 2008, σσ. 143-254, Δ. Δημητροπούλου, «Ὁ Ἴερός τοῦ Μοριά΄: Κτίζοντας μιά πατρική φιγούρα τοῦ Ἔθνους», *«Ἡ ματιά τῶν ἄλλων»*. Προσλήψεις προσώπων πού σφράγισαν τρεῖς αἰῶνες (18^{ος}-20^{ος} αἰ.), ἐπιμ. Κ. Δέδε-Δ. Δημητροπούλου, [ΕΙΕ-Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν 127], Ἀθήνα 2012, σσ. 69-90, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΒ΄, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, Δ. Κόκκινου, *Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάσταση*, Β΄, Μέλισσα, Ἀθήνα 1967^ο, σσ. 90-104, Ἰ. Μιχαηλίδη, «Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Ὁ στρατιωτικός ἡγέτης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης», [200 χρόνια ἀπό τήν Ἐπανάσταση-Οἱ πρωταγωνιστές], Ἀθήνα 2020, Β. Μπιζιάκη, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, [Μεγάλοι Ἕλληνες 3], Ἀθήνα 2009, Ἰ. Μπουγάτσου, *Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης κατὰ τά δημοσεύματα τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς τοῦ θανάτου του*, Ἀθήνα 2007, Ν. Παπαδοπούλου, *Τά κατὰ τήν Κηδεῖαν τοῦ αἰοιδίμου Θ. Κολοκοτρώνη...*, ἐν Ἀθήναις 1843, Χ. Στασινοπούλου, *Ὁ ἀληθινός Κολοκοτρώνης. Ἱστορική κριτική μελέτη*, Ἀθήνα 1958, Δ. Φωτιάδη, *Ἡ δίκη τοῦ Κολοκοτρώνη καί τοῦ Πλαπούτα*, Ἀθήνα 1966^ο.

στιγμιά, είναι ότι ο Γέρος του Μοριά δέν γνώριζε πολλά γράμματα· μόλις πού γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Ο ίδιος στό σχολιαζόμενο κείμενο χαρακτηρίζει τόν έαυτό του «*ἀγράμματο*». Όμως, ενσάρκωνε όλη τήν εμπειρία του σκλαβωμένου Γένους και τής Έπανάστασης του 1821, ενώ αποφασιστικός ήταν ό ρόλος του στή θεμελίωση του Νεοελληνικού Κράτους, γι' αυτό και ό λόγος του είχε και έχει πάντοτε βαρύνουσα σημασία και απήχιση.

Ο Λόγος στήν Πνύκα έκφωνήθηκε από τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη τό έτος 1838. Ο ίδιος έχει πιά γεράσει –ιδίως γιά τά δεδομένα τής εποχής– όντας σέ ηλικία 68 έτων και συναισθανόμενος τήν πραγματικότητα αυτή. Ο Καποδίστριας, του οποίου υπήρξε ένθερμος ύποστηρικτής, έχει δολοφονηθεί (1831) και από τό 1833 στόν θρόνο του μικρού νεοσύστατου Βασιλείου τής Ελλάδος έχει ανέλθει ό Βαυαρός Όθων. Έπειδή όμως ό Κολοκοτρώνης δέν δέικετο ευμένως άπέναντι στήν Άντιβασιλεία, χωρίς ώστόσο νά είναι και έναντίον του βασιλιά, κατόπιν διαφύρων συκοφαντιών και φατριασμών συνελήφθη και καταδικάσθηκε, άφου κρίθηκε ένοχος εσχάτης προδοσίας (1834). Διέφυγε τί θανατική έκτέλεση λόγω τής άπονομής χάριτος από τόν Όθωνα, όταν ένηλικώθηκε (1835), ό όποιος πάντως στή συνέχεια άποκατέστησε και τιμούσε ιδιαίτέρως τόν μεγάλο ήρωα.

Στίς 7 Νοεμβρίου 1838 ό Θεόδωρος Κολοκοτρώνης επισκέφθηκε τό Έλληνικό Γυμνάσιο τής Άθήνας, όπου δίδασκε ό Γυμνασιάρχης Γεώργιος Γεννάδιος. Τήν ήμέρα τής επίσκεψης του Κολοκοτρώνη ό Γεννάδιος ανέλυε στους μαθητές του δημηγορία από τίς *Ιστορίες* του Θουκυδίδη. Ο Στρατηγός ένθουσιάσθηκε, τόσο από τό περιεχόμενο τής παράδοσης όσο και από τό πλήθος των μαθητών, και ζήτησε νά άπευθυνθεί και αυτός προς τί νεολαία τής πατρίδας, ή όποία δέν είχε πολλά χρόνια έλευθερωθεί και γιά τήν έλευθερία τής όποίας μπορούσε νά καυχηθεί ότι είχε βάλει πολύ περισσότερο από ένα λιθαράκι.

Ο Γυμνασιάρχης Γεννάδιος δέν μπορούσε παρά «*μέ εύχαρίστησιν*» νά ίκανοποιήσει τήν έπιθυμία του ήρωα. Όλοι οι μαθητές του Γυμνασίου είδοποιήθηκαν, ώστε τήν έπομένη (8 Νοεμβρίου), ή όποία συνέπιπτε μέ τί θρησκευτική έορτή των Ταξιαρχών, νά είναι παρόντες. Η Όμιλία πραγματοποιήθηκε τελικώς στήν Πνύκα, όπου συνέρρευσε και πλήθος κόσμου. Κατά τήν έφημερίδα *Αιών*, τουτο έπιβλήθηκε από τίς συνθήκες, λόγω τής στενότητας του Γυμνασίου, πολύ περισσότερο καθώς αυτό πλημμύρισε από τούς μαθητές και τούς καθηγητές². Ο Ιωάννης Πύργας³ αναφέρει ότι ό ίδιος ό Στρατηγός ζήτη-

² Έφημ. *Αιών*, έτος Α΄, άριθ. 15, 13 Νοεμβρίου 1838.

³ *Περί του έν Ελλάδαδι άρμοδίου πολιτεύματος υπό φυσικίην έποψιν*, έν Άθήνας 1867, σσ. 31-32.

σε νά μιλήσει στους νέους από τήν Πνύκα. Σέ ἄλλο δημοσίευμα στόν *Αἰώνα* παρατηρεῖται ὅτι «μετά 2000 χρόνους πρῶτος ὁ γέρον οὔτος Στρατηγός ὠμίλησεν ἀπό τοῦ βήματος τῆς Πνυκός πρὸς τήν σπουδάζουσαν νεολαίαν...»⁴.

Τό γεγονός τῆς ἐκφώνησης ἀπό τόν Θεόδωρο Κολοκοτρῶνη τοῦ παρόντος Λόγου στήν Πνύκα, στίς 8 Νοεμβρίου 1838, ἀρχικῶς δημοσιεύθηκε ὡς εἶδησι στήν ἐφημερίδα *Αἰών*⁵, τήν ὁποία ἴδρυσεν καί ἐξέδιδε ὁ Ἰωάννης Φιλίμων. Τό σχετικό δημοσίευμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ὁ Στρατηγός Θ. Κωλοκοτρῶνης [sic] ἀνέβη χθές (8 9βρίου) εἰς τό βῆμα τῆς Πνυκός, καί ὠμίλησεν πρὸς τοὺς Μαθητάς τοῦ Γυμνασίου, συνελθόντας ἐκ προειδοποιήσεως τοῦ Γυμνασιάρχου, περὶ τῶν κακῶν ἀποτελεσμάτων τῆς διαιρέσεως, περὶ Θρησκείας, περὶ ἀγάπης πρὸς τήν πατρίδα, περὶ ὑποταγῆς πρὸς τόν Βασιλέα, καί περὶ τῶν ἐλπίδων, ὅσας ὑπόσχεται πρὸς τήν πατρίδα ὁ φωτισμός καί ἡ καλή ἀνατροφή των.

Ἐτελείωσε τόν μακρὸν καί ἀπλοῦν λόγον του ἀνευφημίσας ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως καί τῶν Σοφῶν, οἵτινες φωτίζουν τήν Νεολαίαν ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πατρίδος.

Παρά τοὺς Μαθητάς συνέρρευσε εἰς τήν Πνύκα πλῆθος ἄλλο πολιτῶν πάσης τάξεως. Παρητηρήθη δέ, ὅτι μετὰ 2000 χρόνους πρῶτος ὁ γέρον οὔτος Στρατηγός ὠμίλησεν ἀπό τοῦ βήματος τῆς Πνυκός πρὸς τήν σπουδάζουσαν νεολαίαν, μ' ὄλην τήν ἀθωότητα καί σεμνοπρέπειαν ὑπὲρ τῆς Θρησκείας, τοῦ Βασιλέως καί τῆς Πατρίδος».

Στό ἐπόμενο φύλλο τῆς ἴδιας ἐφημερίδας δημοσιεύθηκε ὁ Λόγος, στό ἄρθρο μέ τίτλο «Ὁ Κωλοκοτρῶνης καί ἡ Πνύξ»⁶.

Πρὶν ἀπό τόν Λόγο δίνεται πάλι τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐκφωνήθηκε:
«Κατά τήν 7 τοῦ 8βρίου⁷ ὁ Στρατηγός Θ. Κωλοκοτρῶνης, Σύμβουλος ἐν

⁴ Ἐφημ. *Αἰών*, ἔτος Α', ἀριθ. 14, 9 Νοεμβρίου 1838.

⁵ ὁ.π. παρ.

⁶ Ἐφημ. *Αἰών*, ἔτος Α', ἀριθ. 15, 13 Νοεμβρίου 1838.

⁷ Σαφῶς πρόκειται περὶ τυπογραφικοῦ λάθους. Πρόκειται ὄχι γιά τόν μῆνα «8βριο» (=Οκτώβριο), ἀλλά γιά τόν μῆνα «9βριο» (=Νοέμβριο), ὅπως συνάγεται καί ἀπό τὰ συμφραζόμενα. Ἀπό αὐτὴ τὴν ἐπέμβασι τοῦ δαίμονα τοῦ τυπογραφείου –καί ὄχι μόνο– ἀντιγράφοντας πολλοὶ συνεχίζουν τό λάθος: βλ. λ.χ. *Ὁ Λόγος τοῦ Θεόδωρου Κωλοκοτρῶνη στήν Πνύκα*, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, [Ἀθήνα 2008], ὅπου στό τέλος τοῦ κεμένου σέ σημείωσι ἀναφέρεται ὅτι «ἡ ὁμιλία τοῦ Θ. Κωλοκοτρῶνη πραγματοποιήθηκε στήν Πνύκα στίς 7/10/1838» (σελ. 15), ἐνῶ σέ ἄλλο σημείο τῆς ἴδιας ἐκδοσις (σελ. 7) δίνεται ὡς ἡμερομηνία τοῦ Λόγου ἡ «13 Νοεμβρίου 1838», προφανῶς ἀπό ἐπίδρασι τῆς ἡμερομηνίας δημοσίευσις τοῦ Λόγου. Τό μνημονευθέν φυλλάδιο, τουλάχιστον παλαιότερα, διενέμετο στοὺς Ἐπίθους Βουλευτές καί στοὺς μαθητές, οἱ ὁποῖοι ἐπισκέπτονταν τὴ Βουλί.

ἐνεργεία, ἐπισκεφθεῖς τό Ἑλληνικόν Γυμνάσιον τῆς Καθέδρας, ἠκροάσθη μίαν καί ἡμίσειαν ὥραν τόν πεπαιδευμένον Γυμνασιάρχην κ. Γεννάδιον παραδίδοντα. Ἐνθουσιασθεῖς καί ἀπό τὴν παράδοσιν καί ἀπό τὴν θέαν τοσοῦτων Μαθητῶν, εἶπε πρὸς τόν κ. Γεννάδιον, τὴν ὁποίαν συνέλαβεν ἐπιθυμίαν τοῦ νά ὁμιλήσῃ, εἰ δυνατόν, καί ὁ ἴδιος πρὸς τοὺς νέους Μαθητάς. Τὴν πρότασίν του αὐτὴν ἀπεδέχθη ὁ κ. Γυμνασιάρχης μέ τὴν μεγαλπύρεον εὐχαρίστησιν, καί προσδιώρισε τὴν 10 ὥραν τῆς ἐπιούσης, ὡς ἡμέρας ἑορτασίμου. Ἀλλὰ τό πλῆθος τῶν μαθητῶν καί ἡ στενότης τοῦ Γυμνασίου παρεκίνησε τοὺς Διδασκάλους νά ἐξέλθωσιν εἰς τὴν Πνῦκα, ὡς μέρος εὐρύχωρον καί μεμακρυσμένον ὅπως οὖν.

Τὴν ἐπαύριον δύο ἀπεσταλμένοι Μαθηταί ἐπροσκάλεσαν ἀπὸ τῆς οἰκίας του τόν Στρατηγόν Κωλοκοτρώνην εἰς τὴν Πνῦκα. Οἱ κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν ἠγνούν μεχρὶς ἐκείνης τῆς στιγμῆς τὴν περίστασιν ταύτην. Ἄμα ἡ φήμη διεδόθη, συνέρρουσε πλῆθος διαφόρων ἐπαγγελλμάτων καί τάξεων ἄνθρωποι. Ὁ δέ Στρατηγός Κωλοκοτρώνης, περιτριγυρισμένος καί ἀπὸ τοὺς Μαθητάς καί ἀπὸ τούτους ἐπὶ τοῦ βήματος τῆς Πνυκός, ὠμίλησε τόν ἀκόλουθον λόγον, τοῦ ὁποίου ἐγγυώμεθα τό ἀκριβές, καθόσον δυνάμεθα νά ἐνθυμηθῶμεν».

Ὅπως συμπεραίνουμε καί ἀπὸ τὴν τελευταία φράση τοῦ συντάκτι τοῦ προαναφερθέντος σχολίου, προφανῶς τοῦ ἐκδότι τῆς ἐφημερίδας Ἰωάννου Φιλίμωνος, ὁ Λόγος ἀσφαλῶς δέν ἐκφωνήθηκε ἀκριβῶς στί μορφῇ καί τὴν ἔκτασιν αὐτή, πού μᾶς ἔχει παραδοθεῖ. Ὁ δημοσιεύσας αὐτόν φαίνεται ὅτι κρατοῦσε σημειώσεις καί ἀπέδωσε τόν Λόγο τουλάχιστον στά βασικά του σημεία, ὅπως συνέβαινε στὴν ἀρχαιότητα καί τόν Μεσαίωνα. Ἄλλωστε, ὁ Κωλοκοτρώνης δέν ἦταν σέ θέση νά γράφει ὁ ἴδιος ὡς «ἀγράμματος»⁸. Τό γεγονός ὅτι δημοσίευσε τόν λόγο λίγες ἡμέρες –μόλις πέντε– μετὰ τὴν ἐκφώνησίν του, τοῦ ὁποίου κειμένου ἀσφαλῶς θά λάμβανε γνώσιν καί ὁ Κωλοκοτρώνης, μᾶς ἐγγυᾶται ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀκρίβεια τῶν βασικῶν σημείων τοῦ Λόγου καί τῶν σχετικῶν σκέψεων καί ἰδεῶν τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ.

Ὁ Ἰωάννης Πύρλας καί πάλι ἀναφέρει τὴν πληροφορία ὅτι στό τέλος τοῦ Λόγου τοῦ γέροντα Στρατηγοῦ ἕνα σμῖνος τῆς Χωροφυλακῆς ἦλθε γιὰ νά διαλύσει τὴ συνάθροιση. Ὁ Κωλοκοτρώνης διαβλήθηκε στόν Βασιλιά, ἀλλὰ χάριν στὴν παρέμβαση τοῦ Γυμνασιάρχου Γενναδίου καί τῶν λοιπῶν καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι μαρτύρησαν «τό ἀθῶον τῆς πράξεως», δέν δόθηκε συνέχεια καί δέν ὑπῆρξαν πάλι συνέπειες γιὰ τόν Γερο-Στρατηγὸν⁹.

⁸ Ὡς γνωστόν, καί τὰ Ἀπομνημονεύματά του τὰ ὑπαγόρευσε στόν Γεώργιο Τερτσέτι.

⁹ Ἰ. Πύρλα, *Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἀρμοδίου πολιτεύματος ὑπὸ φρουρικῆν ἔποινιν*, σ. 32.

Β΄

Ίστορικά συμπεράσματα συναγόμενα από τόν Λόγο στην Πνύκα

Πρίν όμως εισέλθουμε στή μεγάλη παρακαταθήκη του Κολοκοτρώνη, πού θέλουμε νά ἐξάρουμε στό παρόν, κρίνουμε σκόπιμο νά ὑπογραμμίσουμε μερικά σημεία του Λόγου του στην Πνύκα, τά ὁποία σχετίζονται μέ τήν ἱστορική ἔρευνα καί τά προβλήματα πού αὐτή θέτει ὡς πρός τόν Ἑλληνισμό καί τή θέση του στην περίοδο τῆς Ὄθωμανοκρατίας καί κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

1. Τό πρῶτο, τό ὁποῖο ἐπισημαίνεται καί προκύπτει ἤδη ἀπό τήν ἀρχή τῆς Ὀμιλίας, εἶναι ἡ συνείδηση τοῦ Κολοκοτρώνη περί τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμού¹⁰, πού τόσο στό παρελθόν ὅσο καί σήμερα δέν γίνεται πάντοτε ἀπό ὄλους ἀποδεκτή. Ἀποκορύφωμα αὐτῆς τῆς ἀμφισβήτησης νομίζουμε ὅτι ἦταν τό ἐπίσημο Μήνυμα Ὑπουργοῦ Παιδείας τῆς πατρίδας μας γιά τήν ἐθνική

¹⁰ Ἐνδεικτικῶς βλ. Α. Βρανούση, «Ἰδεολογικές ζυμώσεις καί συγκρούσεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ΙΑ΄, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1975, σσ. 433-451, Α. Διαμαντῆ, *Ἔθνος καί Θεομοί στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ κανονιστική ἐκτροπή στην ἑλληνική ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα 2013, σσ. 7-83, Α. Καραθανάση, «Ἡ ἐθνική συνείδησή μας κατά τήν Τουρκοκρατία, συνείδηση συμπίσσης τῆς Ρωμοσύνης», *Ἡ ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2014, σσ. 21-28, Γ. Καραμπηλιά, «Ἡ νεώτερη ἑλληνική ἱστοριογραφία καί τό ζήτημα τῆς "συνέχειας"», *Ἱστοριογραφία καί Πηγές γιά τήν Ἑρμηνεία τοῦ 1821. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2013, 215-233, Χ. Κρικιώνη, «Ἡ συμβολή τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στή διατήρησι-ἀφύπνισι τῆς Ἑθνικῆς ἑλληνικῆς συνειδήσεως καί στή διαμόρφωσι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», *Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί διαφύλαξι τῆς Ἑθνικῆς Ταυτότητος-Νεομάρτυρες, Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός-Ἐπαναστατικά Κινήματα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2015, σσ. 23-43, Μ. Μαντουβάλου, «Ἡ διαχρονική γραπτή καί προφορική ἑλληνική γλώσσα, ὡς σταθερό στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητος καί τοῦρκοκρατοῦμένου καί ἐπαναστατημένου ἑλληνορθόδοξου Γένους, καί ὡς ἀναιρετικό τῶν ἀμφισβητήσεων τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνέχειας. Πρωτογενεῖς μαρτυρίες», *Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί διαφύλαξι τῆς Ἑθνικῆς Ταυτότητος-Νεομάρτυρες, Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός-Ἐπαναστατικά Κινήματα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2015, σσ. 57-69, Γ. Μεταλληνού, «Ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα στό λαϊκό κίρηγμα τῆς δουλείας», *Ἡ ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2014, σσ. 35-56, Κ. Σβολοπούλου, «Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἡ διαχρονική συνείδησι τοῦ Ἑθνους», *Ἡ ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου*, Ἱ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2014, σσ. 29-34, Ν. Σβορώνου, *Τό ἑλληνικό ἔθνος. Γένεσι καί διαμόρφωσι τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 2004, καθὼς καί τή σχετική βαρυσήμαντη ἐπιστολή τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κ. Δεσποτοπούλου στην ἐφημερίδα *Ἡ Καθημερινή* τῆς 28.1.2010: <https://www.kathimerini.gr/opinion/718467/grammata-anagnoston-765/>

επέτειο, ό όποίος έγραψε ότι «ή 25^η Μαρτίου συμβολίζει τά γενέθλια τής σύγχρονης Ελλάδας», μιλώντας συγχρόνως γιά «γέννηση καί δημιουργία τής εθνικής μας συλλογικότητας» καί ανάδυση «καινούργιου έθνους»¹¹.

Όμως, πουθενά στόν συγκεκριμένο Λόγο τοῦ Κολοκοτρώνη δέν διαφαίνεται δημιουργία νέου έλληνικού έθνους στήν Τουρκοκρατία καί τήν Έπανάσταση. Αντιθέτως, ό Γέρος τοῦ Μοριά αισθάνεται απόγονος καί συνεχιστής, άσφαλώς όχι μόνο προσωπικώς, τών μεγάλων άνδρων τής αρχαιότητας.

«Παιδιά μου!», αρχίζει τόν Λόγο του, «εις τόν τόπον τούτον όπου έγώ πατώ σήμερα, έπατούσαν καί έδημηγορούσαν τόν παλαιόν καιρόν άνδρες σοφοί... Έγώ επιθυμούσα νά σās ιδώ, παιδιά μου! εις τήν μεγάλην δόξαν τών προπατόρων μας...». Καί άλλου σημειώνει: «Είς τόν τόπον, τόν όποίον κατοικούμεν, εκατοικούσαν οί παλαιοί Έλληνες, από τούς όποίους καί ήμείς καταγόμεθα καί έλάβαμεν τό όνομα τούτο»¹².

Μάλιστα, όχι μόνο έχει συναίσθηση τής συνέχειας αυτής ό Στρατηγός, αλλά καί θαυμάζει σέ μέγιστο βαθμό τούς αρχαίους Έλληνες, χωρίς νά παύει νά αναφέρεται στό Βυζάντιο, όχι όνομαστικώς, αλλά γενικότερα ως Χριστιανισμό καί Έκκλησία. Θεωρεί έτσι τούς αρχαίους Έλληνες «άνδρας σοφούς καί άνδρας, μέ τούς όποίους δέν είναι άξιος νά συγκριθῆ, καί ούτε νά φθάσῃ τά ίχνη των». Καί κάνοντας ένα βήμα άκόμη, ύπογραμμίζει: «Ήτον σοφοί, καί από έδω έπῆραν καί έδανείσθησαν τά άλλα έθνη τήν σοφίαν των».

Αναφερόμενος δέ λίγο παρακάτω στήν άποστολή βιβλίων από τούς λογίους τοῦ έξωτερικού κατά τήν Τουρκοκρατία έπισημαίνει:

«...Ευθύς όπου κανένας άνθρωπος από τόν λαόν έμάνθανε τά κοινά γράμματα, έδιάβαζεν αυτά τά βιβλία, καί έβλεπε ποίους είχαμε προγόνους, τί έκαμεν ό Θεμιστοκλής, ό Αριστείδης, καί άλλοι πολλοί παλαιοί μας, καί έβλέπαμεν καί εις ποίαν κατάστασιν εύρισκόμεθα τότε. Όθεν μās ἤλθεν εις τόν νοῦν νά τούς μιμηθώμεν, καί νά γεινώμεν εύτυχέστεροι, καί έτσι έγινε καί έπροώδενσεν ή Έταιρία».

Δηλαδή, ή μελέτη τής ζωῆς καί τής σκέψης τών αρχαίων Έλλήνων έγινε μέτρο σύγκρισης, παράδειγμα καί κινητήριος δύναμη γιά τήν καλλιέργεια τής ιδέας τής έλευθερίας τοῦ Γένους καί, κατ' επέκτασιν, τής προετοιμασίας τής Έπανάστασης.

¹¹ Βλ. <https://www.minedu.gov.gr/news/18895-21-03-16-to-minyma-tou-nikou-fili-gia-tin-25i-martiou>

¹² Οί παραπομπές στόν Λόγο ακολουθοῦν τό αρχικό κείμενο, τό δημοσιευθέν στήν έφημερίδα Αιών (έτος Α΄, αριθ. 15, 13 Νοεμβρίου 1838), καθώς στίς μεταγενέστερες εκδόσεις τό κείμενο έχει ύποστεί γλωσσική επεξεργασία.

2. Τό δεύτερο σημείο από τήν Όμιλία, τό όποιο θέλουμε νά ύπογραμμίσουμε, εἶναι ἡ ἀναφορά της στόν χαρακτήρα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821¹³. Ἀρκετό μελάνι ἔχει χυθεῖ περὶ αὐτοῦ. Σημασία ὅμως δέν ἔχει τί λέμε καί τί γράφουμε ἐμεῖς σήμερα γιά τό ζήτημα αὐτό, μέσα ἀπό τήν ἀσφάλεια τῶν γραφείων μας καί συχνά πρός ἱκανοποίηση τῶν ἰδεοληπιῶν μας, ἀλλά τί λέγουν οἱ ἴδιοι οἱ πρωταγωνιστές· καί αὐτοί, κατά κύριο λόγο θεωροῦν τόν Ἀγῶνα τοῦ 1821 ὄχι κοινωνικοοικονομικό καί ταξικό, ὅπως ὑποστηρίζεται ἐνίοτε, ἀλλά ἐθνικοαπελευθερωτικό καί καρπὸ σύμπτωσης τῶν Ἑλλήνων. Ἀσφαλῶς, σέ ἕνα τέτοιο γεγονός συνέβαλαν καί κοινωνικοί, οἰκονομικοί καί διάφοροι ἄλλοι λόγοι. Πρωτίστως ὅμως ὁ Ἀγῶνας ἦταν γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας, μετά τῆ μακροχρόνια δουλεία καί τά δεινά πού ὑφίσταντο ἐν προκειμένῳ οἱ Ἕλληνες ἀπό τοὺς Ὀθωμανούς. Μαρτυρεῖ χαρακτηριστικά στήν παροῦσα Όμιλία του ὁ Κολοκοτρῶνης:

«Όταν ἀποφασίσαμεν νά κάμωμεν τήν Ἐπανάστασιν, δέν ἐσυλλογισθῆκαμεν, οὔτε πόσοι εἴμεθα, οὔτε πῶς δέν ἔχομεν ἄρματα, οὔτε ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐβαστοῦσαν τά κάστρα καί τās πόλεις, οὔτε κανέναν φρόνιμος μᾶς εἶπε ποῦ πᾶτε ἐδῶ νά πολεμήσετε μέ σιταροκάραβα βασέλα· ἀλλ' ὡς μία βροχή ἔπεσεν εἰς ὅλους μας ἡ ἐπιθυμία τῆς ἐλευθερίας μας, καί ὅλοι, καί οἱ Κληρικοί, καί οἱ Προεστοί, καί οἱ Καπεταναῖοι, καί οἱ Πεπαιδευμένοι, καί οἱ Ἐμποροί, μικροί καί μεγάλοι ὅλοι ἐσυμφωνήσαμεν εἰς αὐτόν τόν σκοπόν, καί ἐκάμαμεν τήν Ἐπανάστασιν».

Καθίσταται σαφές στό ἀπόσπασμα αὐτό, ὅτι ὁ Γέρος τοῦ Μοριᾶ, δέν ἐξαιρεῖ καμία «τάξη» τῆς ἐποχῆς, μέ κριτήρια κοινωνικά καί οἰκονομικά καί μέ βάση τίς ἐπικρατοῦσες συνθῆκες τοῦ ὑποδούλου Γένους, ἀπό τί συμμετοχῆ της στόν Ἀγῶνα. Φυσικῶς καί ὑπῆρχαν προβλήματα, πού ἐπέβαλαν οἱ συνθῆκες δουλείας γιά ὅλους, ὅμως ὅλοι μαζί συνέβαλαν στό μεγάλο κατόρθωμα τοῦ 1821¹⁴.

¹³ Σχετικῶς βλ., μεταξύ ἄλλων, Γ. Κορδάτου, *Ἡ κοινωνική σημασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*, Ἀθήνα 1924, Π. Πιζάνια, «Ἐπανάσταση καί Ἔθνος. Μία ἱστορική-κοινωνιολογική προσέγγιση τοῦ 21», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-1821*, τόμ. 3^{ος}, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σσ. 33-52, Π. Τζεριμᾶ, «Τό ἀθάνατο κρυσί τοῦ 21-Διαλογισμοὶ γιά τήν ἀνθρωπιστική διάσταση τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας», *Ἱστοριογραφία καί Πηγές γιά τήν Ἑρμηνεία τοῦ 1821. Πρακτικά Α' Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2013, σσ. 35-38.

¹⁴ Μάλιστα, στά Ἀπομνημονεύματά του μέ γλώσσα κρυστάλλινη –καί προφητικῶς θά λέγαμε– ὁ ἥρωας διασαφνίζει ὅτι «ἡ ἐπανάστασις ἡ ἐδική μας δέν ὁμοιάζει μέ καμμιάν ἀπ' ὅσας γίνονται τήν σήμερον εἰς τήν Εὐρώπην», τίς ὁποῖες εὐρωπαϊκές ἐπαναστάσεις χαρακτηρίζει ὡς «ἐμφυλί-

3. Έπειδή πολλά έχουν λεχθεί και γραφεί κατά καιρούς για τόν ρόλο της Έκκλησίας και του Κλήρου τό 1821¹⁵, δέον νά υπογραμμισθεί ότι στό προηγούμενο απόσπασμα του Λόγου ό Κολοκοτρώνης δέν έξαιρει από τί συμμετοχή στην Έπανάσταση τόν Κλήρο, τόν όποίο θεωρεί ιδιαίτερη «τάξη», ενώ βλέπει τόν Άγώνα συγχρόνως έθνικό και θρησκευτικό: «Όταν έπιάσαμεν τά άρματα, είπαμεν πρώτα ύπέρ Πίστεως και έπειτα ύπέρ Πατρίδος».

Άκόμη, στην Όμιλία έμφαίνεται ή δύναμη της πίστης για τούς Έλληνες στις περιόδους της δουλείας και της Έπανάστασης. Έτσι, αναφερόμενος στις θανατώσεις και τήν προσπάθεια έξισλαμισμού τών Έλλήνων από τούς Όθωμανούς, ό Γέρος του Μοριά επισμαίνει: «Τόν ένα έκοπταν, ό άλλος τόν σταυρόν του έκαμε...». Διαφαίνεται, επίσης, στό κείμενο ή άπλή, λαϊκή, γνήσια έλληνόρθοδοξη θρησκευτικότητα του Κολοκοτρώνη. Έντύπωση προκαλεί ή άναφορά του, έστω έπιγραμματικώς, στό έργο τών Άποστόλων και στην έξάπλωση του Χριστιανισμού, καταδεικνύοντας μάλιστα και τί διαφορά μεταξύ της αρχαίας έλληνικής και της χριστιανικής θρησκείας.

4. Περίοπτη θέση μεταξύ εκείνων, οί όποιοι συνέβαλαν στή διαφύλαξη της έλληνικής αυτοσυνειδησίας και στην προετοιμασία της Έπανάστασης κατά τήν Τουρκοκρατία, έπιφυλάσσει ό Κολοκοτρώνης στους Έλληνες της Διασποράς και κυρίως στους λογίους αυτής¹⁶. Οί τελευταίοι βοήθησαν, κατ'

ους πολέμους», καθώς ήταν «έναντίον τών διοικήσεών των». Αντιθέτως, τονίζει μέ έμφαση ότι ή Έλληνική Έπανάσταση ήταν «δίκαιη», «έθνος μέ άλλο έθνος, ήταν μέ ένα λαόν όπου ποτέ δέν ήθέλησε νά άναγνωρισθῆ ως τοιοῦτος, ούτε νά όρκισθῆ, παρά μόνον ό,τι έκαμεν ή βία»: Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις Συμβάντων της Έλληνικής Φυλής από τά 1770 έως τά 1836*, σ. 190.

¹⁵ Έπ' αυτού ένδεικτικώς δές Τ. Γριτσοπούλου, *Η Έκκλησία εις τόν Άπελευθερωτικόν Άγώνα*, Άνάτυπο, Άθήνα 1971, Ά. Κονταλι, *Η συμμετοχή του Έλληνορθόδοξου κλήρου στα έπαναστατικά κινήματα της Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Άθήνα 2020, Χ. Κρικώνα, *Η Όρθόδοξος Έκκλησία πρωταγωνιστής της Έθνεγερσίας του 1821. Κληρικοί Νεομάρτυρες-Έθνομάρτυρες*, Θεσσαλονίκη 1991, Γ. Μεταλληνού, «Τό '21 και οί συντελεστές του. Άμφισβητήσεις και έπακρλώσεις», *Έκκλησία* 68 (1991) σσ. 152-154, 185-188, 240-243, 262-265, Η. Οικονόμου (έπιμ.), *Κείμενα Πίστεως και Έλευθερίας (Άθθεντικά μαρτυρία έπωνύμων και άνωνύμων Έλλήνων περί της Έθνεγερσίας του 1821)*, Άθήνα 1985, Δ. Πανοπούλου, *Ό Κλήρος στην Έθνεγερσία του 1821 από άνέκδοτα έγγραφα της Έθνικής Βιβλιοθήκης*, Πάτρα 2001, καθώς και τόν τόμο *Όρθόδοξη Έκκλησία και διαφύλαξη της Έθνικής Ταυτότητος-Νεομάρτυρες, Άγιος Κοσμάς ό Αιτωλός-Έπαναστατικά Κινήματα. Πρακτικά Γ΄ Συνεδρίου*, Ί. Σύνοδος της Έκκλησίας της Ελλάδος, Άθήνα 2015.

¹⁶ Για τόν Έλληνισμό της Διασποράς βλ. Ά. Βακαλοπούλου, «Ό Έλληνισμός της Διασποράς», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, ΙΑ΄, Έκδοτική Άθηνών, Άθήνα 1975, σσ. 231-243, D. Brewer, *Έλλάδα 1453-1821. Οί άγνωστοί αιώνες*, μετάφρ. Ν. Γάσπαρη, Άθήνα 2018, σσ. 289-306, Δ. Ζακυθινού, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις τήν Νεωτέραν Ίστορίαν του Έλληνισμού*, εκδ. Βαγιο-

αυτόν, κυρίως μέ τό νά μεταφράζουν καί νά στέλνουν βιβλία στήν Ἑλλάδα, μέσα ἀπό τά ὁποῖα οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες καλλιεργούνταν καί μάθαιναν τήν ἱστορία τους, μελετώντας δέ τό ἔνδοξο παρελθόν τους παραδειγματίζονταν καί ἀφυπνίζονταν:

«*Εἰς αὐτήν τήν δυστυχημένην κατάστασιν μερικοί ἀπό τούς φυγάδας γραμματισμένους ἐμετάφραζαν καί ἔστελναν εἰς τήν Ἑλλάδα Βιβλία· καί εἰς αὐτούς πρέπει νά χρεωστοῦμεν εὐγνωμοσύνην, διότι εὐθύς ὁποῦ κανένας ἄνθρωπος ἀπό τόν λαόν ἐμάνθανε τά κοινά γράμματα, ἐδιάβαζεν αὐτά τά βιβλία, καί ἔβλεπε ποίους εἶχαμε προγόνους, τί ἔκαμεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης, καί ἄλλοι πολλοί παλαιοί μας, καί ἐβλέπαμεν καί εἰς ποίαν κατάστασιν εὐρισκόμεθα τότε. Ὅθεν μᾶς ἦλθεν εἰς τόν νοῦν νά τούς μιμηθῶμεν, καί νά γείνωμεν εὐτυχέστεροι, καί ἔτσι ἔγινε καί ἐπροώδευσεν ἡ Ἐταιρία».*

Ὁ ἴδιος ὁ Κολοκοτρῶνης, ἐξ ὅσων γνωρίζουμε ἀπό τά Ἀπομνημονεῦματά του, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἔμαθε γραφή καί ἀνάγνωσι μέσα ἀπό τά ἐκκλησιαστικά βιβλία (Ψαλτήριο, Ὁκτώηχο, Μηναῖα) καί τίς διάφορες προφητείες τῆς ἐποχῆς, ὅπως καί οἱ περισσότεροι ὑπόδουλοι ἀπό ὅσους κατάφεραν νά μάθουν λίγα γράμματα, ὅταν ἀργότερα πῆγε στή Ζάκυνθο, βρῆκε καί διάβασε μία ἱστορία τῆς Ἑλλάδας στήν «*ἀπλοελληνικὴν*», τό μυθιστόρημα *Ἀριστομένης καί Γοργῶς* (τοῦ Λαφοντέν) καί τήν ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη¹⁷, ἐνῶ ἐξαιρεῖ καί τή σημασία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης γιά τήν καλλιέργεια τῶν ὑποδούλων καί τήν πνευματική ἀφύπνισή τους: «*Ἡ Γαλλικὴ ἐπανάστασις καί ὁ Ναπολέον ἔκαμε, κατὰ τήν γνώμην μου, νά ἀνοίξῃ τά μάτια τοῦ Κόσμου*»¹⁸. Ὡστόσο,

νάκης, χ.τ.χ., σσ. 62-69, Ὁ. Κατσιαρδῆ-Hering, «Ἡ Ἑλληνικὴ Διασπορά», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τόμ. 1^{ος}, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σσ. 87-112, Α. Κούκου, «Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς κατὰ τήν ἔκρηξι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καί ἡ ἐπιχειρηματολογία γιά τή νομιμότητα τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνα», *Ὁ διεθνὴς περίγυρος καί ὁ Φιλελληνισμὸς κατὰ τήν Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασι. Πρακτικά Ἐ Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2017, σσ. 35-43, Ν. Τομαδάκη, *Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ Ἐξωτερικοῦ εἰς τόν ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας*, Ἀθήνα 1953, Ἰ. Χασιώτης, *Ἐπισκόπησις τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Διασπορᾶς*, Θεσσαλονίκη 1993.

¹⁷ Θ. Κολοκοτρῶνη, *Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, σσ. 48-49. Ὅλα αὐτά τά βιβλία προέρχονταν ἀπὸ μεταφράσεις: Δ. Δημητροπούλου, «Τί διάβαζε ὁ Κολοκοτρῶνης;» *Ἱστορικά*, τόμ. 29, τεύχ. 56, Ἰούνιος 2012, σσ. 226-232. Ἄξια προσοχῆς ἐπίσης εἶναι ἡ χρῆσι παρατακτικοῦ χρόνου στή σχετικὴ περικοπὴ: «*Τὰ βιβλία ὅπου ἐδιάβαζα συχνά ἦτον ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἱστορία τοῦ Ἀριστομένη καί Γοργῶ καί ἡ ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη*» (Θ. Κολοκοτρῶνη, *Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, σ. 49). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐπανειλημμένως διάβαζε τά βιβλία αὐτά. Ἐπομένως, καί μέσφ αὐτῶν καλλιεργοῦσε τὴν ἐθνική του συνείδησι καί τὴν ιδέα τῆς ἔλευθερίας.

¹⁸ Θ. Κολοκοτρῶνη, *Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, σ. 49.

αυτή ή επίδραση του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Έπανάστασης στους υποδούλους Έλληνες, και όπως φαίνεται και στον ίδιο τον Κολοκοτρώνη, δεν συνεπάγεται υποχρεωτικώς και την άρνηση του εθνικοαπελευθερωτικού χαρακτήρα της Έλληνικής Έπανάστασης του 1821 και των λοιπών θεμελιωδών αξιών και ιδανικών των υποδούλων.

5. Στο σχολιαζόμενο κείμενο, επιβεβαιώνονται και διάφορες άλλες ιστορικές πληροφορίες, οι οποίες μερικές φορές προβληματίζουν την έρευνα και για τις οποίες εκφράζονται αμφισβητήσεις, από ειδικούς και μί. Έτσι:

α. Διάχυτη είναι στον Λόγο ή άποψη ότι η γενική κατάσταση επί Τουρκοκρατίας για τους υποδούλους Έλληνες δεν ήταν ευχάριστη και δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτή, όπως είναι φυσικό, ούτε οι Έλληνες απέλαυαν μόνο δικαιώματα και έλευθερίες. Διαφορετικώς, δεν θά αναλάμβαναν τό παράδοξο έγγεϊρημα της εξέγερσης. Συμφώνως προς τό κείμενο, *«οί Μουσουλιάνοι έκαμαν ό,τι ήμπορούσαν, διά νά αλλάξη ό λαός τίν πίστιν του. Έκοπαν γλώσσας, πολλούς ανθρώπους¹⁹, αλλά έστάθη αδύνατον νά τό κατορθώσουν. Τόν ένα έκοπταν, ό άλλος τόν σταυρόν του έκαμε...»*. Γι' αυτό και *«τό καλύτερον μέρος των πολιτών»*, έννοώντας τους *«έμπόρους και τους Προκομμένους»*, *«μίν υποφέροντες τόν ζυγόν, έφευγαν, και οί γραμματισμένοι επήραν τά βιβλία και έφυγαν από τίν Ελλάδα, τίν πατρίδα των... Καί μερικοί μίν υποφέροντες τίν τυραννίαν του Τούρκου, και βλέποντας ταϊς δόξαις και τας ήδονάς, όποϋ απέλάμβαναν αυτοί, άφιναν τίν πίστιν τους και έγινοντο Μουσουλιάνοι. Καί τοιουτοτρόπως κάθε ήμέραν ό λαός έλύγγευε και επτώχυνεν»*.

Γιά τό ζήτημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ένδεικτικώς βλ. Κ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1985⁴, Μ. Μαντουβάλου, «Οί ένγκωμιστές του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Έπανάστασης, δεινοί τιμητές και πλαστογράφοι της Έλληνικής», *Ιστοριογραφία και Πηγές για τίν Ερμηνεία του 1821. Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου*, Ί. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2013, σσ. 121-155, όπως και τους τόμους *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Όψεις, Τομές, Διερευνήσεις. Διεθνής Ημερίδα (Αθήνα, 22 Μαΐου 2017)*, έπιμ. Γ. Ματσοπούλου, Αθήνα 2020 και *Έλληνικός και Εϋρωπαϊκός Διαφωτισμός. Πρακτικά Δ΄ Συνεδρίου*, Ί. Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2016.

¹⁹ Σέ μεταγενέστερες εκδόσεις μπροστά από τις λέξεις *«πολλούς ανθρώπους»* τίθεται ή πρόθεση *«εις»*, όποτε ή φράση μετατρέπεται σέ έμπρόσθετο προσδιορισμό: *«εις πολλούς ανθρώπους»*. Θεωρούμε ώστόσο ότι ή γραφή του αρχικού κειμένου μέ τό κόμμα πριν από τις παραπάνω λέξεις είναι ορθότερη, όποτε ή λέξη *«άνθρώπους»* θεωρείται αντικείμενο του ρήματος *«κόπτω»* και ή έννοια γίνεται *«πολλούς ανθρώπους έκοπαν»*, έσφαξαν. Τοϋτο ένισχύεται και από τά συμφραζόμενα, καθώς λίγο παρακάτω διαβάζουμε: *«Τόν ένα έκοπταν, ό άλλος τόν σταυρόν του έκαμε...»*.

β. Ειδικῶς ἡ μορφωτικὴ κατάσταση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας²⁰, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸν Λόγο, ἦταν χαμηλοῦ ἐπιπέδου, καθὼς οἱ μορφωμένοι Ἕλληνες ἀμέσως μετὰ τὴν Ἄλωση, ὅπως μὲν ἀναφέρθηκε, ἔφυγαν «καὶ ἔτζι ἔμεινεν ὁ λαός, ὅστις στερημένος ἀπὸ τὰ μέσα τῆς προκοπῆς ἐκατήντησεν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν, καὶ αὐτὴ αὖξανε καθ' ἡμέραν χειρότερα· διότι, ἂν εὐρίσκετο μεταξύ τοῦ λαοῦ κανεῖς μὲ ὀλίγην μάθησιν, τὸν ἐλάμβανεν ὁ Κληρὸς, ὅστις ἔχαιρε προνόμια, ἢ ἐσύρετο ἀπὸ τὸν ἔμπορον τῆς Εὐρώπης ὡς βοηθός του, ἢ ἐγίνετο γραμματικὸς τοῦ Προεστοῦ...».

Ἐξ οὗ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἀνάγκης σχετικοῦ ὑλικοῦ καὶ βιβλίων, κενό τὸ ὅποιο, ὅπως ἦδη ἐλέχθη, ἀναπλήρωνε ἡ ἀποστολὴ βιβλίων ἀπὸ τῆ Διασπορά.

6. Γνωρίζοντας τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ἀκυβερνησίας καὶ τῆς διχόνοιας μεταξύ τῶν Ἑλλήνων, τόσο στά χρόνια τῆς δουλείας ὅσο καὶ κατὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὁ Κολοκοτρῶνης σπὴν Ὁμιλίᾳ του τάσσειται ὑπὲρ τοῦ ἐπικρατοῦντος τότε πολιτεύματος. «*Χρειαίεται καὶ ἡ στερέωσις τῆς πολιτείας μας*», προτρέπει, ἡ ὁποία σπὴν προκειμένη περίπτωσι ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴ Βασιλεία τοῦ Ὁθῶνα. Αὐτὸ δὲν σήμαινε κατ' ἀνάγκην ὅτι ἡ ἐπικράτησι τοῦ πολιτεύματος τῆς βασιλείας ἦταν καὶ ἡ ἐνδόμυχη ἐπιθυμία τοῦ ἥρωα. Ὅμως, ἐκεῖνη τὴ στιγμή δὲν ὑπῆρχε ἄλλη λύσις. Γι' αὐτὸ καὶ ἐξαιρεῖ τὸ πολίτευμα τοῦ Ὁθῶνα, γιατί μετὰ τὸν Ἀγῶνα, τὸν ἐμφύλιο σπαραγμὸ καὶ τὶς συνέπειές τους, πλέον «*τὰ πράγματα ἡσυχάζουν, καὶ τὸ ἐμπόριον, καὶ ἡ γεωργία, καὶ αἱ τέχναι ἀρχίζουν νὰ προσοδεύουν, καὶ μάλιστα ἡ παιδεία*», ζητώντας «*τὴν ὑποστήριξιν τοῦ Θρόνου*». Καὶ κλείνει τὴν Ὁμιλίᾳ μὲ τὴν ἐπευφημίᾳ, μεταξύ ἄλλων, τοῦ βασιλιᾶ Ὁθῶνα: «*Ζήτω ὁ βασιλεύς μας Ὁθῶν!*»

²⁰ Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παιδείας καὶ δι' τῆς ἐκπαίδευσις τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βλ. μεταξύ ἄλλων Ἐ. Ἀγγελολάμπ-Τσουγκαράκι, «Πρὸς ψυχικὴν ὠφέλειαν καὶ ἐπίδοσιν τοῦ ἡμετέρου γένους». Οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», *Ἡ ζωὴ τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Πρακτικὰ Β' Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆνα 2014, σσ. 211-255, Ἄ. Ἀγγέλου, *Τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Χρονικὸ ἐνός μύθου*, Ἀθῆνα 1999², D. Brewer, *Ἑλλάδα 1453-1821. Οἱ ἀγνωστοὶ αἰῶνες*, 167-174, Ἄ. Διαμαντῆ, *Ἔθνος καὶ Θεσμοὶ στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ κανονιστικὴ ἐκτροπὴ σπὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία*, σσ. 120-153, Ἰ. Εὐαγγελίδου, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι Καποδιστριαίου)*, Α'-Β', ἐν Ἀθῆνας 1936, Ν. Ζαχαροπούλου, *Ἡ παιδεία σπὴν Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 1998, Γ. Καραμπελιά, «Τὸ κρυφὸ Σχολεῖο, οἱ Ἕλληνες διαφωτιστές τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἡ ἀποδομητικὴ ἱστοριογραφία τῆς ὕστερης μεταπολίτευσις», *Ἑλληνικὸς καὶ Εὐρωπαϊκὸς. Πρακτικὰ Δ' Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆνα 2016, σσ. 119-143, Κ. Λάμπρα, «Ἡ Ἐκπαίδευσις. Ὁργάνωσις καὶ λειτουργία τῶν σχολείων 1770-1821», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τόμ. 2^{ος}, Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθῆνα 2003, σσ. 75-100, Π. Παπαρζουνη, *Τουρκοκρατία*, Ἀθῆνα 2011, 370-383, Μ. Στασινοπούλου, «Ἡ περὶ τῆς παιδείας μέριμνα τοῦ ἀγωνιζομένου ἔθνους καὶ τὸ πρῶτον Πανεπιστήμιον», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 88^{ος}, τεύχ. 1043, Χριστοῦγεννα 1970, σσ. 40-50.

7. Καθώς και η μορφή του Κολοκοτρώνη έχει ένιοτε έντονα αμφισβητηθεί, ως προβληματίζει η αποδοχή του από τον Γυμνασιάρχη Γεννάδιο, ο οποίος έκρινε ότι οι μαθητές του θα ωφελούνταν από τις συμβουλές του «*ἀγράμματος*» Στρατηγού, ώστε και να τον δεχθεί σέ επίσκεψη στο Γυμνάσιό του και να όμιλήσει στην Πνύκα, αλλά και από την αποδοχή του από τον λαό της Αθήνας, καθώς πλήθος συνέρρευσε για να ακούσει τον γέροντα ήρωα, όταν πληροφορήθηκαν τί συμβαίνει: «*Παρά τούς μαθητάς συνέρρευσεν εις τήν Πνύκα πλήθος ἄλλο πολιτῶν πάσης τάξεως*»²¹.

Γι' αυτό, κατόπιν όλων αυτών των επίσημάνσεων, θεωρούμε ότι δεν χρειάζεται να ξαναγράψουμε οι σύγχρονοι Έλληνες την Ιστορία μας, όπως ένιοτε προτείνεται, αλλά μάλλον να τί μελετήσουμε εκ νέου, σκύβοντας μέ τί δέουσα προσοχή στα κείμενα και τίς πηγές της, έμπνεόμενοι από τίς αξίες και τά ιδανικά των Άγωνιστών και των Ελλήνων της περιόδου εκείνης και αποφεύγοντες τά λάθη και τά ελαττώματά τους.

Γ'

Παρακαταθήκη του Κολοκοτρώνη στην ελληνική νεολαία

Όμως, τί μεγάλη παρακαταθήκη του Γέρου του Μοριά στην ελληνική νεολαία της εποχής του και δι' αυτής προς όλους τούς έπιγενομένους του Έλληνες θεωρούμε ότι αποτελούν τά παρακάτω τέσσερα σημεία από τον Λόγο στην Πνύκα. Οί παραινέσεις αυτές, θεωρεί ό ίδιος, θά βοηθοῦσαν τούς νέους όχι μόνο στην προσωπική τους ζωή, αλλά και γενικότερα θά συνέβαλαν στην πρόοδο της κοινωνίας και της πατρίδας, πού ήταν και εἶναι πάντοτε τό ζητούμενο.

1. Η πρώτη σπουδαία παραινέση-παρακαταθήκη του Κολοκοτρώνη προς την ελληνική νεολαία εἶναι η αποφυγή της διχόνοιας και η επιδίωξη της όμονοιας στη ζωή τους. Ό ίδιος έζησε τί δυσκολία της συνεννόησης στην προετοιμασία του Άγωνα και κυρίως τί μεγάλη διχόνοια κατ' αυτόν. Έξ αίτίας αυτής της διχόνοιας κινδύνευσε σοβαρότατα η θετική έκβαση της Έπανάστασης²². Σημειώνει μέ έμφραση:

²¹ Έφημ. Αιών, έτος Α΄, αριθ. 14, 9 Νοεμβρίου 1838.

²² Για τό ζήτημα της διχόνοιας και των έμφυλίων πολέμων κατά την Έπανάσταση ένδεικτικώς

«Εἰς τόν πρῶτον χρόνον τῆς ἐπαναστάσεως εἶχαμε μεγάλην ὁμόνοιαν, καί ὅλοι ἐτρέχαμε σύμφωνοι... καί, ἂν αὐτή ἡ ὁμόνοια ἐβαστοῦσεν ἀκόμη δύο χρόνους, ἠθέλαμεν κυριεῦσει καί τήν Θεσσαλίαν καί τήν Μακεδονίαν, καί ἴσως ἐφθάναμεν καί ἕως εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν. Τόσον τρομάξαμεν τοὺς Τούρκους, ὅπου ἤκουαν Ἑλληνα καί ἔφευγαν χίλια μίλια μακρά· ἑκατόν Ἑλληνες ἔβαζαν πέντε χιλιάδας ἐμπρός, καί ἓνα καράβι, μίαν ἀρμάδα. Ἀλλά δέν ἐβάσταξεν· ἤλθαν μερικοί καί ἠθέλησαν νά γένουν μπαρμπέριδες εἰς τοῦ κασιδίη τό κεφάλι· μᾶς πονοῦσε τό μπαρμπέρισμά τους· μά τί νά κάμωμεν; Εἶχαμεν καί αὐτουνῶν τήν ἀνάγκην· Ἀπό τότε ἤρχισεν ἡ διχόνοια, καί ἐχάθη ἡ πρώτη προθυμία καί ὁμόνοια... Ἄλλ' ἐπειδή εἴμεθα εἰς τέτοιαν κατάστασιν, ἐξ αἰτίας τῆς διχονοίας, μᾶς ἔπεσεν ἡ Τουρκία ἐπάνω μας καί κοντέψαμε νά χαθοῦμεν· καί εἰς τοὺς στερηνούς ἑπτὰ χρόνους δέν κατωρθώσαμε μεγάλα πράγματα».

Μάλιστα, ὁ Στρατηγός ἀναφέρεται καί στίς διχονοίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἤλθαν οἱ διάφορες κατακτίσεις: «Οἱ παλαιοὶ Ἑλληνες, οἱ πρόγονοί μας, ἔπεσαν εἰς τήν διχόνοιαν καί ἐτρώγοντο μεταξύ των, καί ἔτζι ἔλαβον καιρόν πρῶτα οἱ Ρωμαῖοι, ἔπειτα ἄλλοι βάρβαροι, καί τοὺς ἐκυρίευσαν καί τοὺς ὑπόταξαν. Ὑστερα ἤλθαν καί οἱ Μουσουλμᾶνοι...»²³.

Καί λίγο πρὶν κλείσει τήν Ὀμιλία του συγκεκριλαιώνει:

«Σᾶς εἶπα, ὅσα ὁ ἴδιος εἶδα, ἤκουσα καί ἐγνώρισα, διά νά ὠφελθῆτε ἀπό τά ἀπερασμένα καί ἀπό τά κακά ἀποτελέσματα τῆς διχονοίας, τήν ὁποίαν νά ἀποστρέψετε καί νά ἔχετε ὁμόνοιαν».

Γι' αὐτό καί πεποίησέ του κατακλείοντας τήν Ὀμιλία εἶναι ὅτι ἡ ὁμόνοια δέον νά ἀποτελεῖ τό πρωταρχικό θεμέλιο γιά τή νεοσύστατη Ἑλλάδα, ἐφ' ὅσον ἐπιθυμοῦσε νά ἔχει μέλλον, καί μάλιστα ἐλπιδοφόρο.

δές Ν. Ροτζώκου, «Οἱ Ἐμφύλιοι Πόλεμοι. Τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας στήν Ἐπανάσταση», *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 1770-2000*, τόμ. 3^{ος}, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2003, σσ. 143-170, τοῦ ἴδιου, *Ἐπανάσταση καί Εμφύλιος Πόλεμος στό Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα 2016², καθώς καί τόν τόμο *Οἱ Μεγάλες Προσωπικότητες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὀμοφυχία καί διχόνοια κατά τήν Ἐπανάσταση. Πρακτικά Ἡ Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2020.

²³ Για τί διχόνοια ὡς ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους διαχρονικῶς βλ. τίς συμβολές τῶν Ὁ. Δάσιου, «Ὀμοφυχία καί Διχόνοια. Διαχρονικές ἀλληλοπεριχωρούμενες ιδιότητες τῆς ιδιοπροσωπίας τοῦ Γένους μας: Ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καί μάχη στά Δερβενάκια. Θεμιστοκλῆς καί Εὐρυβιάδης. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης καί Πετρόμπεης Μαυρομαχάλης» καί Α. Νικολαΐδη, «Ἡ διχόνοια ὡς βασική ἀρνητική σταθερά τοῦ Ἑλληνισμοῦ», στόν τόμο *Οἱ Μεγάλες Προσωπικότητες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ὀμοφυχία καί διχόνοια κατά τήν Ἐπανάσταση. Πρακτικά Ἡ Συνεδρίου*, Ἰ. Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2020, στίς σελίδες 577-593 καί 337-347 ἀντιστοίχως. Πρβλ. Δ. Σολωμοῦ, Ὕμνος εἰς τήν Ἐλευθερίαν, στροφές 144-150.

2. Η δεύτερη μεγάλη προτροπή-παρακαταθήκη του Κολοκοτρώνη προς τους νέους είναι η διαφύλαξη της πίστης τους, έννοωντας ασφαλώς την Ὁρθόδοξη Χριστιανική Πίστη. Ἦδη ἐπισημάνθηκε ἡ ὁμολογία τοῦ ἰδίου ὅτι ὁ Ἀγώνας τοῦ 1821 ἦταν *«ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος»*, καὶ μάλιστα *«πρῶτα ὑπὲρ Πίστεως»*. Ἄξιον προσοχῆς ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁμιλεῖ ὄχι μόνο γιὰ διαφύλαξη τῆς πίστης, ἀλλὰ καὶ γιὰ στερέωσὶ της:

«Πρέπει νὰ φυλάξετε τὴν Πίστιν σας, καὶ νὰ τὴν στερεώσετε, διότι, ὅταν ἐπιήσασαμεν τὰ ἄρματα, εἴπαμεν πρῶτα ὑπὲρ Πίστεως καὶ ἔπειτα ὑπὲρ Πατρίδος».

Καὶ αἰτιολογεῖ τὴν ἄποψή του αὐτὴ ὡς ἑξῆς: *«Ὅλα τὰ ἔθνη τοῦ κόσμου ἔχουν καὶ φυλάττουν μίαν Θρησκείαν».*

3. Τρίτη σημαντικὴ συμβουλή πρὸς τοὺς νέους εἶναι ἡ ἐπιδίωξη τῆς μόρφωσης καὶ τῆς παιδείας. Ἦδη ἐνωρίτερα περιέγραψε τὴν ἔλλειψη μορφωμένων ἀνθρώπων στὸν Ἑλληνισμό ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐνῶ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος προσωπικὴ, ἀρνητικὴ πείρα, καθότι δὲν ἦταν ἰδιαίτερος γραμματισμένος. Γι' αὐτὸ καὶ προτρέπει τοὺς νέους ὄχι ἀπλῶς νὰ σπουδάζουν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀφοσιώνονται σὺν σπουδῆς τους ἀποκλειστικῶς:

«Νὰ δοθῆτε εἰς τὰς σπουδὰς σας, καὶ καλῆτερα νὰ κοπιάσετε ὀλίγον δύω καὶ τρεῖς χρόνους, καὶ νὰ ζήσετε ἐλεύθεροι εἰς τὸ ἐπίλοιπον τῆς ζωῆς σας, παρὰ νὰ περάσετε τεσσάρους πέντε χρόνους τὴν νεότητά σας, καὶ νὰ μείνετε ἀγράμματοι, νὰ σκλαβωθῆτε εἰς τὰ γεράματά σας. Νὰ ἀκούετε τὰς συμβουλὰς τῶν διδασκάλων καὶ γεροντοτέρων, καὶ, κατὰ τὴν παροιμίαν, μύρια ἤξευρε καὶ χίλια μάθνε».

Ἰδιαιτέρη δὲ σημασία ἔχει ἡ ἄποψή του ὅτι ἡ πρόοδος καὶ ἡ μόρφωση ἑνὸς ἀνθρώπου δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴν ἀτομικὴ του προκοπή, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐντάσσεται μέσα στὸ πλαίσιο τῆς κοινωνίας καὶ ὅτι ἡ πρόοδος καὶ ἡ εὐημερία ἀτόμου-πολίτη καὶ κοινωνίας-κράτους βρίσκονται σὲ ἀλληλεξάρτησι:

«Ἡ προκοπή σας καὶ ἡ μάθησίς σας νὰ μὴν γείνη σκεπάρι μόνον διὰ τὸ ἄτομόν σας, ἀλλὰ νὰ κοιτάξῃ τὸ καλὸν τῆς Κοινότητος, καὶ μέσα εἰς τὸ καλὸν αὐτὸ εὐρίσκεται καὶ τὸ δικὸν σας».

4. Τέλος, θεωροῦμε ὅτι στὸν Λόγο τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ ὑπάρχει μία ἀκόμη, τέταρτη, μᾶλλον κρυμμένη, σπουδαία ἀλήθεια-παρακαταθήκη τοῦ πρὸς τοὺς νέους: ἡ *«φρόνιμος ἐλευθερία»*.

Πιθανόν ὁ Κολοκοτρώνης στὴν ἔννοια αὐτὴ νὰ προσδίδει περισσότερο πολιτικὴ χροιά, ἀφοῦ τὴν ἀναφέρει σὲ σχέση μὲ τὸ πολίτευμα πού ἐπικρα-

τουῦσε τότε. Ὅμως, θεωροῦμε ὅτι δέν ἀπουσιάζει ἀπὸ τῆ σκέψη του ἡ γενικό-
τερη ἠθική χροιά τοῦ ὄρου, ὅτι δηλαδή ἡ ἐλευθερία δέν εἶναι ἄκρατη καί
ἀπρὸυπόθετη, ἀλλά ἔχει ὅρια, σέ σχέση δέ μέ τούς ἄλλους τελειώνει ἐκεῖ
ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐλευθερία τοῦ ἄλλου. Μία πραγματικότητα πού δέν γίνεται
πάντοτε κατανοητή καί ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἀνθρωπότητα, ἰδιαίτερος στή σύγ-
χρονη ἐποχή, ὅποτε στὴν περίπτωση αὐτὴ δοκιμάζονται τὰ ὅρια προσώπων
καί κοινωνιῶν. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆς τῆς κατανόησης θεωροῦμε ὅτι ταλανίζει ἰδι-
αίτερα καί τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία στὶς ἡμέρες μας, καθὼς ὁ σύγχρονος ἀνθρω-
πος ἐμφορεῖται ἀπὸ ὑπέρομετρο ἀτομισμὸ καί ἐγωϊσμὸ. Γιά τοῦτο καί παρατη-
ροῦμε ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τούς «ἀγῶνες» καί τίς διαμαρτυρίες τῆς ἐποχῆς
μας εἶναι ὑπὲρ τῆς διαφύλαξης ἢ τῆς ἀπόκτησης διαφορῶν δικαιωμάτων,
χωρὶς ὅμως πουθενά νά γίνεται λόγος γιὰ ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις.

Ὅλα τὰ ἱστορικά συμπεράσματα καί τὰ σημεία-παρακαθίκες τοῦ Γέρου
τοῦ Μοριᾶ, πού ὑπογραμμίσθηκαν προηγουμένως, εἶναι πῶς ἐμφανῆ καί ἀνα-
λύονται ἐκτενέστερα στὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ θρυλικοῦ πολέμαρχου²⁴,
ἐφαρμοζόμενα ἐκεῖ στὴν πράξη καί τὴν προσωπικὴ ζωὴ του.

Δ'

Ἐπιλεγόμενα

Ὁ Λόγος στὴν Πνῦκα ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Γέρο τοῦ Μοριᾶ στὶς 8 Νοεμ-
βρίου 1838, λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, ὁ ὁποῖος ἐπισυνέβη στὶς 4
Φεβρουαρίου 1843. Ἀποτελεῖ μνημειῶδες κείμενο καί συγχρόνως τὴ μεγάλη
παρακαταθήκη του πρὸς τὴν ἑλληνικὴ νεολαία, ἀλλὰ καί κατ' ἐπέκτασιν πρὸς
ὅλους τούς Ἕλληνες. Εἶναι τὸ ἀπόσταγμα μίας πολυκύμαντης ζωῆς, τῆς ζωῆς
ἐνός γνησίου πολεμιστῆ καί μεγάλου ἥρωα, τοῦ ὁποῖου κανεὶς δέν μπορεῖ νά
ἀμφισβητεῖ τὴν καταλυτικὴ συμβολὴ στὴν «ἐπιτυχία» τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανά-
στασης καί στὴν ἴδρυση μετὰ ταῦτα τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους. Ὁ Λόγος
αὐτός συνιστᾷ αὐθεντικὸ δείγμα τῆς ρητορικῆς ἰκανότητάς του, παρὰ τὴν
«ἀγραμματοσύνη» του, καί ἀποτελεῖ πηγὴ σοφίας, σκέψεων καί διαχρονικῶν
διδασμάτων. «*Εἰς μίαν μικρὰν ἀγόρευσιν*», σημειώνει ὁ Διονύσιος Κόκκινος,
«*κατώρθωσε νά περιλάβῃ ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν*

²⁴ Θ. Κολοκοτρώνη, *Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*.

ήμερῶν του καί ν' ἀντλήσι διδάγματα διά τούς συγχρόνους»²⁵.

Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρῶνης ἔχει συναίσθησι ὅτι ἡ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία θεμελιώθηκε πάνω στό αἷμα ἀμέτρητων Ἑλλήνων μαρτύρων καί ἡρώων καί πού παρέδωσαν αὐτός καί οἱ σύγχρονοί του, δέν ἦταν τέλεια. Χρειαζόταν ἀκόμη πολλή προσπάθεια καί δουλειά μέχρι νά ἐξελιχθεῖ σέ ἕνα εὐνομούμενο καί προοδευμένο κράτος. Αὐτοί ἔθεσαν τίς βάσεις. Ἐναπόκειται στους ἐπιγενομένους τους ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξη, πρόοδος καί εὐημερία τῆς νέας χώρας, ὅπως καί βαθμηδόν γίνεται δύο αἰῶνες τώρα. Ὅμως, ὡς κληροδότης αὐτῆς τῆς χώρας ὁ Γερο-Στρατηγός θέτει καί τούς ὅρους:

«Εἰς ἐσᾶς μένει νά ἰσάσετε καί νά στολίσετε τόν τόπον, ὅπου ἡμεῖς ἐλευθερώσαμε· καί, διά νά γείνη τοῦτο, πρέπει νά ἔχετε ὡς θεμέλια τῆς πολιτείας τήν ὁμόνοιαν, τήν Θρησκείαν, τήν καλλιέργειαν τοῦ Θρόνου καί τήν φρόνιμον ἐλευθερίαν» - μεταφράζοντας σήμερα τήν *«καλλιέργειαν τοῦ Θρόνου»* σέ *«καλλιέργειαν τοῦ πολιτεύματος»*.

Πράγματι, σέ αὐτές τίς ἀξίες βασιζόμενη μέχρι τώρα ἡ πατρίδα μας, παρά τό μικρό γεωγραφικῶς καί ἀριθμητικῶς μέγεθός της καί τό περίφημο «ἀνάδελφο», μπόρεσε νά ἐπιτύχει μεγάλα βήματα προόδου, νά γίνεται διεθνῶς ἀποδεκτὴ καί σεβαστή, ἀλλά καί ἐμπνεόμενη ἀκριβῶς ἀπό τό ἀθάνατο πνεῦμα τοῦ 1821 νά δημιουργεῖ νέα ἔπη, ὅπως τό Ἔπος τοῦ 1940. Γι' αὐτό καί πιστεύουμε ὅτι, ἐάν οἱ πολῖτες της δώσουν προσοχή καί ἐνστερνισθοῦν τήν παραπάνω κληρονομιά τοῦ Γέρου τοῦ Μοριᾶ, τότε ἡ μικρή αὐτή χώρα θά συνεχίσει καί στό μέλλον νά φωτίζει καί νά ἐμπνέει.

²⁵ Δ. Κόκκινου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*, Β΄, σ. 104.